

מתוך "מסגרות מדיה": כתב עת ישראלי לתקשורת, גיליון 8, אביב 2012. כתב עת של האגודה הישראלית לתקשורת והרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

סקירת ספרים

תקשורת המונים בישראל

אורן סופר, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2011, 411 עמודים

רפי מן*

אין כמו עלילות המחקון והאנטי-מחקון כדי להמחיש את העושר המחקרי העולה מהתבוננות בחברה הישראלית מבעד לפריזמה התקשורתית. בחינת המאמץ לעכב את המעבר משידורי טלוויזיה בשחור-לבן לצבע מיטיבה להציג את המציאות המקומית בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה הקודמת וגם את האופי המתלהם של השיח הציבורי בישראל. פוליטיקאים ועיתונאים הזהירו כי הצבע יוביל להחרפת הפער החברתי, לזינוק בצריכת החשמל, להתפשטות הפשע האלים ואפילו ל"אסון כלכלי". מבין השורות גם בצבץ היחס הסטראוטיפי המתנשא כלפי המזרחים. הממשלה הורתה להפעיל את "המחקון", שהמיר את הצבע בתכניות מיובאות לשחור-לבן מקומי. אך הישראלי איננו "פראיר", וכושר האלתור שלו הוליד את ה"אנטי-מחקון". זה היה קרב מאסף בין ממשלה, שביקשה לשמר בידיה את השליטה בשידורים, ובין הציבור וכוחות השוק. הסוף ידוע: הפאוסה הגיעה לקצה ב-1983. השוק וטעמי הקהל גברו על ידו המכוונת של השלטון.

כמו בשנות החמישים והשישים, כשהוויכוח על תחילת שידורי הטלוויזיה בישראל שב והתלהט אחת לכמה שנים, היה במאבק נגד המחקון גם ניסיון לסגור את החלונות לרוחות הפרצים של העולם הגדול. הצבעים הססגוניים של סדרות הבידור וההרפתקה מאמריקה הצטיירו כמאיימים על השחור-לבן, האמתית והמטפורי, של המסרים שניסה השלטון, לא תמיד בהצלחה יתרה, להנחיל לאזרחים.

* ד"ר רפי מן (rafimann@gmail.com) הוא מרצה בכיר בבית הספר לתקשורת במרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

פרשת המחיקון והאנטי-מחיקון, נושא מחקר קודם שפרסם אורן סופר, משתלבת היטב בספרו החדש, המביא מבט פנורמי על תקשורת ההמונים בישראל. כמו במרבית האירועים והתהליכים בספר, אפשר לפרוס גם פרשה זו על פני הקואורדינטות של "מפת סופר לתקשורת" במרחב הגלובלי, הלאומי, הסקטוריאלי והאינדיבידואלי.

נקודות המוקד של הספר "תקשורת המונים בישראל" הן התקשורת בהקשר המדינתי-לאומי ונקודות ההשקה של הממד הלאומי (ע"ע בניין האומה, כור ההיתוך, מדורת השבט ועוד) עם העולם הגדול שבחוץ, עם העדות, הסיעות והשבטים בציבור הישראלי ועם האזרח במרחב הפרטי שלו. הציר התאורטי המנחה את הספר מתמקד במקומם של אמצעי תקשורת ההמונים בכינון הלאומיות ובשיח הלאומי, בשימורו ובתהליכי השינוי שעבר. זו בחירה ראויה, המשתלבת היטב בשיח המחקרי המתנהל בעשורים האחרונים על מדינת הלאום כקהילה מדומיינת בנוסח בנדיקט אנדרסון ועל המסורות הלאומיות המומצאות מבית מדרשו של אריק הובסבאום. יציקת עולם התקשורת הישראלית לתבניות התאורטיות הללו נעשית בספר באופן שיטתי ומקיף, ואגב הניתוח היא מצביעה על כך שלמרות הרטוריקה הציונית השגורה בדבר ייחודה של התנועה הלאומית היהודית, רבות מן הטכניקות ששימשו את אבות התנועה זהות לאלה שבהן נעשה שימוש בלאומים אחרים.

הצורך בספר כזה, המעניק מבט כולל על תקשורת ההמונים בישראל, ידוע לכל מי שעוסק בתחום בהוראה ובמחקר. חלפו כבר עשרים שנה מאז יצא לאור "המתווכים", ספר היסוד המקיף והמעמיק על אמצעי התקשורת בישראל שכתבו דן כספי ויחיאל לימור. בשני העשורים הללו שינתה מפת התקשורת את פניה לבלתי הכר. התעצמותו של ערוץ 2 ודחיקתו לשוליים של השידור הציבורי בטלוויזיה, פריצת האינטרנט, הקמת תחנות הרדיו האזורי-מסחרי, היעלמם של "דבר", "על המשמר" ו"חדשות" וזינוקו של "ישראל היום" – אלה הם רק אבני דרך אחדות בהתפתחויות המבטיחות כי הספר יזכה למקום חשוב במדפי הספריות וברשימות הקריאה בכל החוגים ובתי הספר לתקשורת.

בחלקו ההיסטורי של הספר, אורן סופר אינו רק ניצב, כמקובל במחקר האקדמי, על כתפיהם של חוקרים קודמים לו שעסקו בתולדות התקשורת היהודית והישראלית, אלא הוא אף מאמץ את גישתם המקובלת. אמנם הוא איננו משתמש במונחים "עיתונות מגויסת" או "מתגייסת" בתארו את העיתונות בימי היישוב ולאחר הקמת המדינה, אבל רוח הדברים אינה שונה. סופר בוחר להמשיך בנתיב שסללו כותבים ותיקים, מגצל קרסל וחביב כנען ואילך, שהבליטו את התפקיד הלאומי שנטלה על עצמה העיתונות בימי המאבק להקמת המדינה ודחקו הצדה מאפיינים אחרים שלה. הוא מצטט את הטענה, כמעט האקסיומה, כי נאמנות זו

של העיתונאים לעניין הציוני גרמה לכך שגם לאחר הקמת המדינה נמנעו רבים מהם ממתחת בקורת על השלטון.

אימוץ גישה זו בספרו של סופר מקבע שוב, למרבה הצער, תמונה חלקית, ועל כן בלתי מדויקת, של האתוס העיתונאי ושל המעשה התקשורתי בשנותיה הראשונות של המדינה. כדי להבין עד כמה תפיסה זו מעוותת את המציאות, די לקרוא את הלשון החריפה שבה תקפו כמעט כל העיתונים את ראש הממשלה דאז דוד בן-גוריון לאחר הירי על "אלטלנה" ביוני 1948; ניהלו מערכה נגד הסכם השילומים עם גרמניה המערבית ב-1952; התגייסו בימי הצנע כדי להגן על עקרונות הבית מפני כשלי השלטון ועוולותיו, כמעט באותה רוח שבה חיבקה העיתונות את תנועת המחאה החברתית של קיץ 2011; חשפו ופרסמו בהבלטה דוחות של מבקר הסוכנות ומבקר המדינה וניהלו "שיח שחיתות" נוקב שהרתיח את הצמרת השלטונית. וזה רק קומץ דוגמאות מן המציאות התקשורתית שכמעט לא זכתה לתשומת לב בחקר התקשורת בישראל.

בספר זה, כמו בספרים קודמים העוסקים בתקשורת, בא אפוא לביטוי פער ניכר, משמעותי ומעורר תמיהה בין הדרך שבה התעמקו במשך שנים חוקרי מדע המדינה וסוציולוגים בשסעים הפוליטיים והחברתיים בציבור הארץ-ישראלי והישראלי בשנים הראשונות למדינה, ובין הדיוקן האחיד של העיתונות שמסרטטים חוקרי התקשורת. האחרונים מתעלמים מריבוי הזרמים והקולות ובוחרים בעקיבות להציג תמונה של עיתונות קונפורמיסטית, נטולת עמוד שדרה, כמעט כזו המתייצבת בוקר בוקר בדום מתוח בפתח לשכתו של ראש הממשלה, ממתנה למשימות.

ולא היא: שום עיתון עברי במאה העשרים לא הוקם כדי להסכים עם מה שנכתב בעיתונים האחרים וגם לא כדי לקבל את ההודעות לעיתונות של הממשלה או של מפלגת השלטון כצו אלוהי. כל גוף שייסד יומון או מגזין עשה זאת לא רק כדי להוכיח את צדקת דרכו שלו ולגייס תומכים למחנהו — אלא בעיקר גם כדי להתפלמס, לתקוף, לחשוף את כשלויו של המחנה האחר. ההזדהות הלאומית הייתה רק פן אחד בדיוקנה המורכב של העיתונות בימי היישוב וגם לאחר הקמת המדינה. לצד התמיכה ב"רעיון הגג" של עצם קיום המדינה ורמת הסכמיות גבוהה, אף כי לא מלאה, בנושאי ביטחון ועלייה, שררו חילוקי דעות ומאבקי כוח בגלל הבדלים פוליטיים, ארגוניים ואידאולוגיים כמעט בכל נושאי החברה, הכלכלה, החינוך, הדת, גבולות המדינה ועוד. התוצאה הייתה שהמרחב הציבורי היה רווי בקולות שונים ומגוונים, ולא רק בעמודי הפובליציסטיקה של העיתונים. מאבקי הכוח הולידו הדלפות מידע וחשיפת אירועים, כולל במקרים מסוימים גם בתחום הביטחוני.

על כן הדיוק והצדק ההיסטורי מחייבים להשתמש בהגדרת "פרדיגמת המחויבות הכפולה" לתיאור עבודת העיתונות. המחויבות האחת התאפיינה בהזדהות עם המאבק הציוני ועם המדינה, ובאה לביטוי בדיווחים חיוביים על הישגי המדינה, כמו גם בכוננות לרסן לעתים פרסומים ולקבל את מרות השלטון "לטובת המדינה", בעיקר בתחומי הביטחון והעלייה; המחויבות השנייה ראתה חלק בלתי נפרד מחובתה החברתית ומן האתוס המקצועי שלה למתוח ביקורת, לחשוף ולהציג תקלות וכישלונות של גופי השלטון.

"שתי נשמות" פעמו אפוא במקביל בגופם של העיתונאים באותן שנים: נשמת "המצפון הציוני" ונשמת "המצפון העיתונאי", כפי שהגדירו זאת עיתונאים בני התקופה. אפילו עורכי "דבר" לא היססו בשנת 1955 להבהיר לביכירי מפא"י כי ביומן ההסתדרות "צריכה לבוא לביטוי לא רק ההגנה על המדינה ומוסדותיה — כי אם גם ההגנה על אזרחי המדינה מפני הממשלה".

המציאות הייתה מורכבת הרבה יותר מכפי שתואר עד עתה גם באשר לחוויה הלאומית המלכדת שיצר כביכול הרדיו בעידן הטרום-טלוויזיה. אכן היה זה המרחב האקוסטי, שבאמצעותו הופצה החוויה הלאומית, ועוצב הזיכרון הציבורי, אבל אסור לשכוח כי מאות אלפים בציבור לא היו שותפים להתנסות קהילתית זו. סקר האזנה שנערך בשנת 1955 חשף את הנתק התקשורתי בין הרדיו ובין העולים החדשים, היעד העיקרי לכור ההיתוך הבן-גוריוני. אמנם 58% מתושבי הארץ היהודיים המבוגרים האזינו ל"קול ישראל" בצורה סדירה, קבועה ומכוונת, אך אלה היו בעיקר בעלי השכלה, תושבים ותיקים, יוצאי אירופה או ילידי הארץ. לעומת זאת, בקרב העולים החדשים, ובפרט בקרב תושבי המעברות, אחוז המאזינים היה נמוך ביותר. לרבים מהם כלל לא היו מקלטי רדיו, ועולים שטרם למדו עברית נאלצו להסתפק רק בתכניות קצרות לעולים בשפותיהם או להאזין לשידורים ממדינות המוצא שלהם.

זו עדות נוספת לכך שגם הרדיו, לכאורה האוניברסלי והעממי בכלי התקשורת באותם עשורים, לא הצליח לעצב מרחב ציבורי כלל-ישראלי. סגמנטציה ופרגמנטציה אפיינו את המציאות החברתית והתקשורתית גם בימים שבהם נדמה בדיעבד ש"כל העם" היה שותף לאותן חוויות. בפועל התנהלו בימי המנדט ובמדינת ישראל כמה וכמה מרחבים ציבוריים נפרדים, וההבחנה בין "ישראל הראשונה" ובין "ישראל השנייה" הייתה תקפה גם לתחום התקשורת. קביעתו של סופר, בחלק אחר של הספר, כי "התפיסה הישראלית" שמייצגים ערוצי הטלוויזיה המסחריים בראשית המאה ה-21 צרה למדי וכוללת בעיקר את קבוצת הרוב היהודי-חילוני, מתאימה על כן להפליא גם לאפיון לוח השידורים של "קול ישראל" בשנות החמישים.

מלבד הערות אלה ראוי להדגיש כי הספר "תקשורת המונים בישראל", בתכניו ובמבנהו, אכן מציג תמונה מלאה ומקיפה של הסוגיות שסופר ביקש לעסוק בהן. מבנה ארבעת החלקים – העיתונות המודפסת, הרדיו, הטלוויזיה והאינטרנט – ולא פחות מכך השזירה של הרקע הבין-לאומי ושל התאוריות הרלוונטיות לנושא תורמים לנוחות הקריאה ולשימוש בספר. גם המבוא העוסק בתקשורת המונים, בלאומיות, בגלובליזציה ובקיטוע חברתי הוא תמציתי ובהיר, ואין ספק שיתרום לתלמידי תקשורת במסגרות שונות.

סופר ספקן, במידה רבה מאוד של צדק, באשר להערכות כי הטלוויזיה רבת-הערוצים והאינטרנט ינתקו את התקשורת מהקשריה הלאומיים. החותם המקומי ניכר גם בתכניות מיובאות, ופורמטים זרים כדוגמת "האח הגדול" הופכים לחוויה ישראלית בשל הדמויות הנכלאות בבית ובשל דרך ההתנהגות וההתבטאות שלהן. ובאשר לפיצול, ההיצע העצום של מאות ערוצי כבלים ולוויין לא מנע בראשית השנה מ-45.5% מכלל הצופים להיצמד למרקע כדי לחזות בפרק הפתיחה של תכנית המציאות הפופולרית. כך גם באשר לאינטרנט: סופר מדייק בקביעתו כי דפוסי הגלישה מפריכים במידה רבה את הטענות הדטרמיניסטיות על ערעור התפיסות הלאומיות ברשת לטובת ערכים גלובליים. רוב הגולשים מעדיפים אתרים כחול-לבן וממעטים להיסחף ליקום המגוון המציע להם את עצמו מעבר לאוקיינוס.

המסע לאורך ציר הזמן ולרוחב המדיה שמנהל אורן סופר בין דפי ספרו מחזק את ההרגשה כי חרף השינויים הדרמטיים בטכנולוגיות התקשורת, נותרו עדיין נקודות דמיון לא מעטות בין ימי התקשורת הישנה ובין ימי השפע התקשורתית של המאה ה-21. בעידן הדיגיטלי, כמו בקודמו האנלוגי, כל מי שמחזיק בידיו אמצעי תקשורת מנסה לנווט אותו לכיוון שיקדם את האינטרסים שלו ויסייע לו לגבור על מתחריו. אמנם בידיו של צרכן התקשורת מצוי השלט-רחוק, אבל השליטה האמתית מצויה בידי המשקיעים והמפרסמים, וגם הפוליטיקאים עדיין חומדים נתחים לעצמם. בנפש העיתונאית מפעמות עדיין במקביל אותן שתי נשמות: זו של הזדהות עם סמלים לאומיים, ובראשם צה"ל, וזו של ביקורת נוקבת על מוסדות השלטון.

